

اسلام و پژوهش های روان شناختی

سال دوازدهم، شماره اول، پیاپی ۲۵، بهار و تابستان ۱۴۰۵ (ص ۵۳-۷۲)

مدل مفهومی سرمایه معنوی بر اساس آیات و روایات

A Conceptual Model of Spiritual Capital Based on Quranic Verses and Hadiths (Narrations)

محمدصادق شجاعی / استادیار گروه روان شناسی پژوهشگاه بین المللی المصطفی، قم، ایران.

Mohammad Sadegh Shojaee / Assistant Professor, Department of Psychology, Al-Mustafa International Research Institute, Qom, Iran. msshojaee49@gmail.com

Abstract

Spiritual capital, as one of the modern dimensions of human and social capital, plays an important role in promoting mental health, social cohesion, and moral sustainability. However, the majority of existing models in this field are based on Western approaches and lack a direct connection to religious sources. The present study was conducted with the aim of developing and validating a conceptual model of spiritual capital based on Islamic sources. The method used in this research was qualitative content analysis of religious texts, carried out in five stages: systematic observation, immersion in the content, data formulation, validation of findings, review, and presentation of the final report. The obtained results led to the identification of ten key components in three layers: the foundational layer (monotheistic schema, devotional acts and religious knowledge, sincere intention), the intermediate layer (remembrance and mindfulness, contentment, good character, otherworldly time regulation), and the consequential layer (soul serenity, spiritual resilience, moral stability) as the conceptual model of spiritual capital. Subsequently, using the opinions of five experts in the fields of religious sciences

چکیده

سرمایه معنوی به عنوان یکی از ابعاد نوین سرمایه انسانی و اجتماعی، نقش مهمی در ارتقای سلامت روان، انسجام اجتماعی و پایداری اخلاقی ایفا می کند. با این حال، بخش عمده مدل های موجود در این حوزه مبتنی بر رویکردهای غربی و فاقد پیوند مستقیم با منابع دینی هستند. پژوهش حاضر با هدف تدوین و اعتبارسنجی مدل مفهومی سرمایه معنوی بر پایه منابع اسلامی انجام شده است. روش به کاررفته در این پژوهش، تحلیل کیفی محتوای متون دینی بود که در پنج مرحله شامل مشاهده نظام مند، غرقه شدن در محتوا، صورت بندی داده ها، اعتبارسنجی یافته ها، بازبینی و ارائه گزارش نهایی انجام شد. نتایج به دست آمده منجر به شناسایی ده مؤلفه کلیدی در سه لایه بنیادین (طرحواره توحیدی، اعمال عبادی و معرفت دینی، نیت خالص)، لایه واسطه (ذکر و تذکر، قناعت، حسن خلق، تنظیم زمانی اخروی) و لایه پیامدی (طمأنینه نفس، تاب آوری معنوی، ثبات اخلاقی) به عنوان مدل مفهومی سرمایه معنوی گردید. سپس با استفاده از نظر پنج نفر از خبرگان حوزه های علوم دینی و روان شناسی،

and psychology, the findings were validated based on two indices: 'soundness' and 'usefulness.' By calculating the validity density, the mean soundness index of the components was 0.85 and the usefulness index was 0.82, indicating the theoretical and practical robustness of the model. Based on the findings, the proposed model, by combining religious and psychological foundations, provides a comprehensive and indigenous framework for promoting spiritual capital and is applicable in educational, counseling, clinical, and organizational settings.

Key words: Spiritual capital, Islamic sources, three-layer model, Holy Quran, Islamic psychology.

اعتبارسنجی یافته‌ها بر اساس دو شاخص «متقن بودن» و «مفید بودن» صورت گرفت. با محاسبه میزان تراکم اعتبار، میانگین شاخص متقن بودن مؤلفه‌ها ۰/۸۵ و شاخص مفید بودن ۰/۸۲ به‌دست آمد که بیانگر استحکام نظری و کاربردی مدل است. بر اساس یافته‌ها، مدل پیشنهادی با ترکیب بنیان‌های دینی و روان‌شناختی، چارچوبی جامع و بومی برای ارتقای سرمایه معنوی فراهم می‌آورد و قابلیت استفاده در حوزه‌های آموزشی، مشاوره‌ای، بالینی و سازمانی را دارد.

کلیدواژه‌ها: سرمایه معنوی، منابع اسلامی، مدل سه‌لایه، قرآن کریم، روان‌شناسی اسلامی.

مقدمه

سرمایه^۱ در اصل یک مفهوم اقتصادی است (میسمر،^۲ ۲۰۱۸) و انواع دارایی‌های مالی (مانند پول، طلا، اوراق بهادار) و غیرمالی (مانند کارخانه، ماشین‌آلات، معادن) را شامل می‌شود (هاگن،^۳ ۱۳۸۴؛ رابرتس،^۴ ۲۰۱۶). در ادبیات عامیانه ممکن است بین سرمایه، مال و دارایی تفاوت وجود نداشته باشد، ولی از نظر علمی مفهوم سرمایه با مال و دارایی متفاوت است. سرمایه معمولاً به دارایی‌هایی گفته می‌شود که برای هدف‌های تولیدی و راه‌اندازی کسب و کار مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد (فدایی‌نژاد، ۱۳۸۲). فروید برای اولین بار مفهوم سرمایه را در روان‌شناسی به‌کار برد. وی در مدل مکان‌نگاری^۵ خود از لیبدو^۶ به‌عنوان سرمایه روانی یاد کرد که مقدار آن در طول دوره زندگی ثابت بوده و فرد می‌تواند آن را روی موضوع‌های عشق سرمایه‌گذاری^۷ و سپس سرمایه‌زدایی^۸ کند (کوپفرسمید،^۹ ۲۰۱۹). در نظریه

1. Capital
2. Missemer, A.
3. Hagen, S.
4. Roberts, W.
5. topographic model
6. Iibido
7. Investment
8. Decapitalization
9. Kupfersmid, J.

فروید سرمایه‌گذاری و سرمایه‌زدایی دو فرایند مکمل هم هستند. وی در مدل مکان‌نگاری خود سعی کرد فرایند توزیع، تغییر شکل و مصرف انرژی روانی را تبیین نموده و پدیدایی و کنشوری^۱، من و فرمان را بر اساس آن توضیح دهد. از این نظریه به فرضیه اقتصادی فروید نیز تعبیر شده است (بلات و اورباخ،^۱ ۲۰۰۰؛ برکین،^۲ ۱۹۹۹).

تحت تأثیر دیدگاه‌های فروید، توجه بسیاری از روان‌شناسان به مفهوم «سرمایه» معطوف شد (نولزین،^۳ ۲۰۱۸). البته در روان‌شناسی آنچه مورد نظر است، نه سرمایه به معنای اقتصادی آن، بلکه نوع خاصی از دارایی‌های درونی و غیرمادی انسان است که تحت عنوان سرمایه روان‌شناختی^۴ شناخته می‌شود. مفهوم سرمایه روان‌شناختی، هرچند پیش‌تر به‌صورت ضمنی در نظریه‌های روان‌شناسی وجود داشت، اما در روان‌شناسی مثبت‌نگر به‌عنوان مفهومی کلیدی مورد توجه قرار گرفت. این سرمایه متشکل از چهار مؤلفه امید،^۵ خوش‌بینی،^۶ تاب‌آوری^۷ و خودکارآمدی^۸ است که نقش مهمی در رشد فردی، بهزیستی روانی و مقابله مؤثر با چالش‌ها ایفا می‌کنند (نیومن^۹ و همکاران، ۲۰۱۴؛ کوربو^{۱۰} و همکاران، ۲۰۲۱). ویژگی متمایز سرمایه روان‌شناختی در مقایسه با بسیاری از ویژگی‌های شخصیتی، قابلیت رشد، آموزش‌پذیری و توسعه آن در بسترهای مختلف زندگی است. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که تقویت این سرمایه می‌تواند به بهبود عملکرد شغلی، افزایش رضایت از زندگی و ارتقای سلامت روانی منجر شود. از این‌رو سرمایه روان‌شناختی به‌عنوان یک منبع درونی ارزشمند، در حوزه‌هایی مانند آموزش، سازمان، درمان و مشاوره اهمیت فزاینده‌ای یافته است (لوتانز و براد،^{۱۱} ۲۰۲۰).

در ادامه پژوهش‌ها پیرامون سرمایه روان‌شناختی، مفهوم سرمایه معنوی^{۱۲} نیز به‌عنوان یکی از ابعاد یا مکمل‌های آن مطرح شد. سرمایه معنوی به منابع درونی و معنابخشی اشاره دارد که افراد از طریق

1. Blatt, S. J. & Auerbach, J. S.

2. Birken, L.

3. Nolzen, N.

4. Psychological Capital

5. Hope

6. Optimism

7. Resilience

8. Self-efficacy

9. Newman, A.

10. Corbu, A.

11. Luthans, F. & Broad, J.

12. spiritual capital

باورهای معنوی، ارزش‌های اخلاقی، احساس تعلق به چیزی فراتر از خود و جست‌وجوی معنا در زندگی به‌دست می‌آورند (ورسام و ورسام،^۱ ۲۰۰۷). مفهوم سرمایه معنوی ابتدا در حوزه‌های مدیریت و رهبری مورد توجه قرار گرفت و سپس به‌تدریج وارد ادبیات روان‌شناسی و روان‌شناسی مثبت‌نگر شد (زوه‌ر و مارشال،^۲ ۲۰۰۴). سرمایه معنوی، گرچه از نظر مفهومی با سرمایه روان‌شناختی هم‌پوشانی‌هایی دارد، اما متمایز از آن است. درحالی‌که سرمایه روان‌شناختی بیشتر بر توانمندی‌های شناختی و عاطفی فرد برای مقابله با چالش‌ها تمرکز دارد، سرمایه معنوی به لایه‌های عمیق‌تری از تجربه انسانی می‌پردازد که با معنا، ارزش و باورهای بنیادین در ارتباط است. برخی نظریه‌پردازان، سرمایه معنوی را بُعدی مکمل برای تقویت سرمایه روان‌شناختی می‌دانند که موجب پایداری، انسجام و جهت‌مندی بیشتر مؤلفه‌های روان‌شناختی می‌شود (نیومن^۳ و همکاران، ۲۰۱۴).

سرمایه معنوی، به‌عنوان دارایی نامحسوس و ارزشمند، طیف وسیعی از ارزش‌ها، فضایل اخلاقی و ویژگی‌های انسانی مانند تواضع، مهربانی، بخشش، همدلی، هیجانات مثبت، ارتباط مؤثر و روحیه همکاری را دربر می‌گیرد (واسکونسوس،^۴ ۲۰۲۱، ص ۱۱۷). در روان‌شناسی و مدیریت تعریف‌های مختلفی از سرمایه معنوی ارائه شده است (جدول ۱).

جدول ۱: تعریف‌های سرمایه معنوی در روان‌شناسی و مدیریت

پژوهشگر	تعریف و قلمرو مفهومی
فینکه (۲۰۰۳، ص ۱۲۰)	میزان تسلط و وابستگی عاطفی به یک فرهنگ دینی خاص
زوه‌ر و مارشال (۲۰۰۴، ص ۳)	سرمایه معنوی ثروتی است که می‌توانیم با آن زندگی کنیم؛ ثروتی که جنبه‌های عمیق‌تری از زندگی ما را غنی می‌سازد. این ثروتی است که از طریق بهره‌برداری از عمیق‌ترین معانی، عمیق‌ترین ارزش‌ها، بنیادی‌ترین اهداف و بالاترین انگیزه‌های خود به‌دست می‌آوریم و با یافتن راهی برای گنجاندن این‌ها در زندگی و کار خود
اسماعیل (۲۰۰۵، ص ۹)	مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها و احساسات معنوی است که در دل و ذهن افراد و سازمان‌ها جای دارد، شامل چشم‌انداز، اصول اخلاقی، صداقت، اعتماد، عشق و روحیه کار گروهی می‌شود که همه را به تعالی پایدار می‌رساند.
لیلارد و اوگاکی (۲۰۰۵، ص ۹)	قواعد نانوشته‌ای است که نحوه تعامل انسان با دیگران، طبیعت و جهان معنوی را تنظیم می‌کند و برایش در زمان حال و آینده (و حتی پس از مرگ) سودمندی به ارمغان می‌آورد.

1. Wortham, R. A. & Wortham, C.
2. Zohar, D. & Marshall, I.
3. Newman, A.
4. Vasconcelos, A. F.

پژوهشگر	تعریف و قلمرو مفهومی
بیکر و اسمیت (۲۰۱۰، ص ۲۷)	ارزش‌ها و چشم‌انداز معنوی آینده‌ای است که در نیایش و عبادت متبلور می‌شود و انسان را به خدمت عملی در جهان و جامعه خود می‌کشانند.
زوه‌ر (۲۰۱۰، ص ۳)	ثروت، قدرت و نفوذی است که از عمل به معنای عمیق، ارزش‌های بنیادین و هدفی والا به‌دست می‌آید. بهترین راه ابراز آن، زندگی در خدمت دیگران است.
بیکر و همکاران (۲۰۱۱، ص ۶)	مجموعه ارزش‌ها، اصول اخلاقی و چشم‌اندازهای تغییر است که میان فرد، گروه و نهادها جریان دارد. بر اعتماد، هنجارهای اخلاقی و همکاری استوار است و انگیزه‌بخش سایر سرمایه‌هاست.
برد (۲۰۱۲)	منافع مثبت رشد معنوی، روانی و اخلاقی برای افراد، سازمان‌ها و جامعه است.
پالمر و وانگ (۲۰۱۳، ص ۱۳)	ظرفیت‌های فردی و جمعی است که از شناخت و پرورش ارزش‌های معنوی ذاتی هر انسان شکل می‌گیرد.
شارونوا و ایلداره‌انوا (۲۰۱۹، ص ۷۹۰)	وجدان اخلاقی جامعه است که با ایمان به قدرتی برتر، ثبات سیاسی، رفاه اخلاقی و موفقیت اقتصادی را تضمین می‌کند.
موختار و همکاران (۲۰۱۵، ص ۱۹)	ترکیبی از بخشایش، یکپارچگی، همدلی، ایمان، مهربانی، خوشبختی و صداقت است.
ماس - ماچوکا و ماریمون (۲۰۱۹، ص ۱۰۰)	ترکیبی از دین‌داری، اخلاق، تجربه فراروی، قداست زندگی، نوع‌دوستی و خلاقیت است که «معنویت» را در انسان شکل می‌دهد.
لیو (۲۰۰۷، ص ۲۵)	سرمایه معنوی قدرت، نفوذ و گرایش‌هایی است که فرد یا سازمان با عمل و تمرین معنوی در خود ایجاد می‌کند.

علاوه بر تعریف سرمایه معنوی، مؤلفه‌های آن نیز در برخی پژوهش‌ها مورد توجه قرار گرفته است. برای مثال فینکه (۲۰۰۳) اصطلاح سرمایه دینی - معنوی را به کار برده و دو مؤلفه تسلط دانشی^۱ (شناخت عمیق و کاربردی نسبت به آموزه‌ها، آداب، مناسک و تاریخ دینی) و وابستگی عاطفی^۲ (پیوندهای درونی با تجربیات دینی مانند نماز، دعا، معجزه، موسیقی مذهبی) را مطرح کرده‌اند. مارتینز^۳ و همکاران (۲۰۱۱) از پنج مؤلفه با عنوان حساسیت معنوی^۴ (آگاهی نسبت به مسائل معنوی دیگران)، رهبری معنوی^۵ (توانایی ایجاد انگیزه درونی در خود و دیگران برای تجربه معنا، هدف و تعلق در کار)، بقای معنوی^۶ (احساس هدف، تعلق و ارتباط معنوی به عنوان پاسخی به اضطراب‌ها و نیازهای انسانی)،

1. Mastery
2. Emotional Attachment
3. Martinez, R. J.
4. Spiritual Sensitivity
5. Spiritual Leadership
6. Spiritual Survival

گسترش معنوی^۱ (خدمات معنوی، ارائه خدمات، شفقت، همدلی، راهنمایی دیگران)، انگیزش معنوی^۲ (انگیزه‌های درونی مبتنی بر باورهای دینی) یاد کرده‌اند. شارونوا و ایلدرهانوا^۳ (۲۰۱۹) سرمایه معنوی را به‌عنوان یکی از عناصر بنیادین سرمایه فرهنگی معرفی کرده‌اند. پالمر و ونگ (۲۰۱۳) معتقدند که مؤلفه‌های سرمایه معنوی شامل ایمان به نیروی برتر، ارزش‌ها و هنجارهای معنوی، نمادها، مشارکت در فعالیت‌های دینی و انتقال این ارزش‌هاست. از نظر وی این عناصر محور اساسی در توسعه و پایداری جامعه هستند.

واسکینسولوس^۴ (۲۰۱۸؛ ۲۰۲۱) یک چارچوب نظری منسجم برای مفهوم سرمایه معنوی ارائه کرده است که شامل شش بُعد اصلی می‌شود: ۱. ثروت معنوی؛^۵ سرمایه درونی کسب‌شده از طریق فرآیندهای معنوی و اخلاقی که بر غنی‌سازی ابعاد روحانی و درونی فرد تمرکز دارد و از طریق تلاش‌های شخصی و خدمت به دیگران توسعه می‌یابد؛ ۲. ایمان و باور؛^۶ باور عمیق به ارزش‌های بنیادین و قدرت‌های متعالی که فرد را به نظام هستی و ارزش‌های اخلاقی مرتبط می‌سازد و انگیزه‌های معنوی را تقویت می‌کند؛ ۳. ارزش‌ها؛^۷ مجموعه اصول و معیارهای اخلاقی و انسانی که پایه‌ریزی شخصیت و رفتارهای مسئولانه و اخلاقی فرد هستند و توسعه سرمایه معنوی را تسهیل می‌نمایند؛ ۴. فضیلت‌ها؛^۸ ویژگی‌هایی مانند صداقت، همدلی و مسئولیت‌پذیری که در تعالی درونی و اعتمادبه‌نفس فرد نقش دارند و رفتارهای سازنده و همبستگی اجتماعی را تقویت می‌کنند؛ ۵. چشم‌انداز و معنا؛^۹ دیدگاه‌های بلندمدت و هدف‌گذاری‌های معنوی که انگیزه فرد را برای توسعه و تعالی سرمایه معنوی تقویت می‌نمایند و مسیر رسیدن به اهداف والاتر را هموار می‌کنند؛ ۶. اصول اخلاقی و معنوی؛^{۱۰} راهنمایی‌های رفتاری مبتنی بر اخلاق و ارزش‌های انسانی که فضای سالم، اخلاق‌مدار و همکارانه در سازمان‌ها و محیط‌های اجتماعی ایجاد می‌کنند.

-
1. Spiritual Outreach
 2. Spiritual Motivation
 3. Sharonova, S. & Ildarhanova, C.
 4. Vasconcelos, A.
 5. Thesaurus Spiritualis
 6. Fides et Credo
 7. Valores
 8. Virtutes
 9. Visio et Significatio
 10. Principia Moralia et Spiritualia

این چارچوب، تبیین جامع و منسجمی از فرآیندها و مؤلفه‌های مؤثر در شکل‌گیری و نقش‌آفرینی سرمایه معنوی ارائه می‌دهد و قابلیت کاربرد مؤثر در مدیریت و توسعه سرمایه‌های معنوی در سطوح فردی و سازمانی را داراست. با این حال، جهت تأیید کامل اعتبار و عملکرد عملی آن، نیازمند پژوهش‌های تجربی گسترده و مقایسه‌ای در بسترهای فرهنگی و اجتماعی متنوع است. در آیات و روایات نیز آموزه‌های زیادی وجود دارد که با سرمایه روان معنوی در ارتباط است. در تنها پژوهش انجام‌شده با رویکرد اسلامی، سرمایه معنوی بر پایه تعالیم قرآنی (مرادی، ۱۳۹۴) شامل چهار مؤلفه اصلی است: درک معنای زندگی، آگاهی از هدف آفرینش، همبستگی معنوی میان انسان‌ها، و خدمت به دیگران. این مؤلفه‌ها برخاسته از فطرت انسان و آموزه‌های الهی‌اند و سرمایه معنوی را به مفهومی عمیق، فراتر از کارکردهای اقتصادی و سازمانی تبدیل می‌کنند.

با توجه به فقدان پژوهشی جامع، منسجم و میدانی در زمینه سرمایه معنوی با رویکرد اسلامی، و همچنین نبود مطالعاتی که این موضوع را از منظر روان‌شناختی و مبتنی بر آموزه‌های دینی بررسی کرده باشند، انجام تحقیقی که به تبیین، مفهوم‌پردازی و عملیاتی‌سازی سرمایه معنوی بر اساس منابع اسلامی بپردازد، ضرورتی علمی و کاربردی دارد. این پژوهش با هدف پر کردن خلأ نظری موجود، پاسخ‌گویی به نیازهای معنوی انسان معاصر و ارائه مدل بومی، اسلامی و روان‌شناختی برای توسعه سرمایه معنوی در سطوح فردی و سازمانی طراحی شده است.

روش پژوهش

مطالعه حاضر یک پژوهش کیفی است که با هدف دستیابی به مدل مفهومی سرمایه معنوی در آیات و روایات انجام شده است. در قدم اول این کار مستلزم آگاهی داشتن از تعاریف تئوریک و برداشت درست از مفهوم سرمایه معنوی در روان‌شناسی بود. به این منظور، ادبیات و پیشینه سرمایه معنوی در روان‌شناسی مورد بررسی قرار گرفت؛ در مرحله بعد، با توجه به تعاریف و دیدگاه‌های نظری، مفاهیم و گزاره‌های مرتبط با سرمایه معنوی در منابع اسلامی گردآوری و با استفاده از روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی در پنج مرحله مشاهده نظام‌مند، غرقه شدن در محتوا، صورت‌بندی داده‌ها، اعتبارسنجی یافته‌ها، و بازبینی و ارائه گزارش نهایی (شجاعی، ۱۳۹۹) مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت.

جامعه اسنادی پژوهش را قرآن کریم، کتاب *اصول کافی* و *بحار الانوار* تشکیل می‌داد. نمونه در پژوهش حاضر عبارت بود از هر واژه، عبارت یا گزاره‌ای که در مفهوم‌شناسی سرمایه معنوی کاربرد داشته باشد. روش نمونه‌گیری به صورت نظری بود. در نمونه‌گیری نظری، نمونه‌ها (واژه‌ها، مفاهیم و

گزاره‌ها) با توجه به موضوع و هدف پژوهش انتخاب می‌شوند (بگناسکو^۱ و همکاران، ۲۰۱۴). اعتبارسنجی یافته‌ها در این پژوهش بر اساس دو شاخص «متقن بودن» و «مفید بودن» محاسبه شد. در روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی، شاخص متقن بودن به میزان صحت و درستی و مطابقت یافته‌ها با مستندات دینی (آیات و روایات) و شاخص مفید بودن به میزان اهمیت و کاربردی‌پذیری یافته‌ها در بافت روان‌شناسی اشاره دارد (شجاعی، ۱۳۹۹).

اعتبارسنجی یافته‌ها: در پژوهش‌های روان‌شناختی که با بهره‌گیری از آیات و روایات انجام می‌شود، همواره چالش اعتبارسنجی برداشت‌ها مطرح است. برداشتی که محقق به تنهایی از یک آیه یا روایت دارد، می‌تواند به دلیل ماهیت ظنی آن، از اعتبار کافی برخوردار نباشد. برای رفع این چالش و ارتقای سطح اطمینان به این‌گونه برداشت‌ها، فرمولی جدید بر پایه «قاعده تراکم ظنون» در اصول فقه پیشنهاد می‌شود. بر اساس این قاعده، جمع‌آوری و ترکیب ظنون متعدد به افزایش وثوق و اطمینان منجر می‌شود، حتی اگر هریک از این ظنون به‌طور مستقل اعتبار کافی نداشته باشند (نائینی، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۱۴۹؛ سبزواری، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۸۳). با الهام از این قاعده، در روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی «شاخص تراکم اعتبار»^۲ به‌عنوان معیاری کمی برای ارزیابی اعتبار یافته‌های پژوهش در نظر گرفته شده است. در این روش جمع جبری نظرات موافق و مخالف مدنظر است که در اصول فقه برای اشاره به آن اصطلاح «جبران» و «تعاضد» به کار رفته است (کلانتری، ۱۴۲۵ق، ج ۳، ص ۳۰۱). فرمول «شاخص تراکم اعتبار» به این شکل است: $S = \frac{P}{N \times M}$ که در آن، P مجموع امتیازهای اختصاص یافته توسط داوران به هر مؤلفه است، N تعداد داوران و M بیشینه امتیاز قابل تخصیص توسط هر داور (در این پژوهش ۳) می‌باشد. امتیاز هر داور برای هر مؤلفه می‌تواند یکی از مقادیر ۰ (نامعتبر)، ۱ (اعتبار کم)، ۲ (اعتبار متوسط) یا ۳ (اعتبار زیاد) باشد. شاخص S عددی در بازه صفر تا یک است که میزان توافقی و اعتبار مؤلفه را نشان می‌دهد. هرچه S به عدد ۱ نزدیک‌تر باشد، نشان‌دهنده اطمینان بالاتر به برداشت است. درعین حال، اگر برخی از داوران با برداشت پژوهشگر مخالفت کنند، این امر از مقدار S کاسته و به‌منزله کاهش اطمینان به‌درستی و کاربردی‌پذیری برداشت خواهد بود.

این فرمول علاوه بر سادگی محاسبه، دقت و حساسیت بالاتری نسبت به شاخص‌های مرسوم مانند CVR و CVI دارد؛ چراکه تفاوت‌های کیفی بین امتیازهای مختلف داوران را لحاظ می‌کند. در این

1. Bagnasco, A.

2. Concentrated Validity Index

3. Max-score

4. Strength-Adjusted Credibility Density Index (SACDI)

روش، پس از اخذ امتیازها از حداقل پنج داور متخصص، شاخص S برای هر مؤلفه و سپس برای کل پژوهش محاسبه شده و دامنه‌های تفسیر آن به این شرح تعیین می‌شود: $s \leq 0/85$ اعتبار بسیار قوی؛ برداشت به‌عنوان یافته‌ای معتبر و قابل اتکا پذیرفته می‌شود. $0/70 < s \leq 0/85$ اعتبار نسبتاً قوی؛ برداشت دارای اعتبار قابل توجهی است. $0/60 < S \leq 0/70$ اعتبار متوسط؛ یافته‌ها نیازمند بررسی و تأیید بیشتر هستند. $0/60 < S \leq 0/70$ یافته در حد متوسط بوده و نیاز به بررسی‌های بیشتر یا اصلاحات اساسی دارد، و در صورت $S > 0/60$ اعتبار ضعیف، برداشت نامعتبر بوده و باید کنار گذاشته شود. طبق قاعده تراکم ظنون، هرچه تعداد ظنون (در اینجا تأییدات) بر یک امر واحد افزایش یابد، اطمینان به صحت آن نیز افزایش می‌یابد (نوروزی و صفی‌خانی، ۱۴۰۲؛ خطیبی، ۱۳۹۸). وقتی برداشت روان‌شناختی از یک آیه یا روایت توسط محققان دیگر نیز تأیید شود، اعتبار و قوت آن افزایش می‌یابد، دقیقاً شبیه تواتری که با تراکم ظنون به‌دست می‌آید (شیخ انصاری، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۴۹). توضیحات مربوط به تفسیر اعتبارسنجی در جدول (۲) آمده است.

جدول ۲: ملاک‌های اعتبارسنجی

دامنه شاخص	تفسیر اعتبارسنجی یافته‌ها	نتیجه پژوهشی
$S \leq 0/85$	یافته‌ها بر اساس داده‌های قوی و معتبر تأیید شده‌اند و به‌عنوان منابع قابل استناد در تحقیقات علمی شناخته می‌شوند	یافته دارای اعتبار بسیار بالا (قدرت اعتبار قوی)
$0/70 < s \leq 0/85$	یافته‌ها به‌طور نسبی معتبر هستند، اما ممکن است نیاز به تأیید جزئی یا اصلاحات کوچک داشته باشند؛ بررسی جزئیات و اطمینان از عدم وجود خطاهای احتمالی	یافته نسبتاً معتبر (قدرت اعتبار نسبتاً قوی)
$0/60 < S \leq 0/70$	یافته‌ها در حد متوسط هستند و نیاز به بررسی‌های بیشتر یا اصلاحات اساسی دارند، جمع‌آوری داده‌های بیشتر، بازبینی روش‌شناسی تحقیق، مشورت با متخصصان برای بهبود کیفیت یافته‌ها (این یافته‌ها تا زمان تأیید نهایی نباید به‌عنوان منابع اصلی استفاده شوند)	یافته در مرز اعتبار (قدرت اعتبار متوسط)
$S > 0/60$	یافته‌ها به دلیل عدم انطباق با استانداردهای علمی و شواهد ناکافی، فاقد اعتبار هستند، کنار گذاشتن یافته‌ها از فرآیند تحقیق، تجدید نظر اساسی در روش‌ها یا داده‌ها، در صورت امکان شروع مجدد فرآیند تحقیق (استفاده از این یافته‌ها ممکن است به اعتبار تحقیق آسیب برساند)	یافته در مرز پایین‌تر از اعتبار (قدرت اعتبار ضعیف)

یافته‌های پژوهش

این پژوهش با هدف دستیابی به مدل مفهومی سرمایه معنوی در آیات و روایات انجام شده است. منظور از سرمایه معنوی مجموع ظرفیت‌ها، منابع و ساختارهای درونی فرد است که به‌صورت پویایی

و تدریجی شکل می‌گیرد و نقش واسطه‌ای در پیشرفت زندگی و دستیابی به اهداف متعالی ایفا می‌کند. طبق این تعریف، وجه متمایز سرمایه معنوی از سرمایه روان‌شناختی، تمرکز آن بر جنبه‌های اخلاقی و ارزشی است و شامل اعتقادات، ارزش‌ها و ارتباطات عمیق با خداوند می‌باشد. فرایند کار در این پژوهش به این صورت بود که در مرحله اول برای دستیابی به گزاره‌های مرتبط با سرمایه معنوی، مشاهده نظام‌مند از طریق جست‌وجوی واژگانی و متن‌خوانی باز در آیات و روایات صورت گرفت. نتایج در این مرحله نشان داد که گزاره‌های زیادی در منابع اسلامی با سرمایه معنوی در ارتباط است. برای مثال، امام علی علیه السلام می‌فرماید: «الْقَنَاعَةُ مَالٌ لَا يَنْقُذُ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۳۴۴)؛ قناعت ثروتی است که پایان نمی‌پذیرد. در این روایت از قناعت به ثروت و سرمایه تعبیر شده است. همچنین آن حضرت در پاسخ به این سؤال که منظور از آیه «فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً» (نحل، ۹۷) چیست؟ فرمود: «هِيَ الْقَنَاعَةُ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۳۴۵). سرمایه بودن قناعت به این جهت است که به فرد کمک می‌کند تا به شکرگزاری از نعمت‌های الهی بپردازد و در نتیجه، رضایت و آرامش درونی بیشتری را تجربه کند. قناعت همچنین موجب کاهش استرس و اضطراب ناشی از خواسته‌های مادی و فشارهای اجتماعی می‌شود. با تمرکز بر داشته‌ها و ارزش‌های معنوی، فرد قادر است ارتباط عمیق‌تری با خداوند برقرار کند که این امر به تقویت ایمان و رشد معنوی او کمک می‌کند. در جای دیگر، این تعبیر آمده است که: «الْقَنَاعَةُ كَنْزٌ لَا يَفْنَى» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۵، ص ۲۲۶)؛ قناعت گنجی است که پایان نمی‌پذیرد. در روایتی دیگر آمده است: «نِعْمَ الْحِطُّ الْقَنَاعَةُ» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۴۹۴)؛ بهترین بهره در زندگی، قناعت است.

همچنین امام علی علیه السلام می‌فرماید: «مَعَ قَنَاعَةٍ تَمَلُّ الْقُلُوبَ وَالْعُيُونُ غَنًى» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۴، ص ۴۶۹)؛ با قناعت، دل‌ها و چشم‌ها پر از بی‌نیازی می‌گردد. این روایت به‌وضوح به یک تحول درونی و کیفی اشاره دارد که قناعت در وجود انسان ایجاد می‌کند. «بی‌نیازی» که در اینجا مطرح شده، در مقابل «نیاز» مادی و سیری‌ناپذیری قرار می‌گیرد. سرمایه معنوی نه از جنس پول و ملک، بلکه از جنس حالاتی چون آرامش، رضایت، عدم وابستگی به مادیات و عدم احساس کمبود است که منجر به غنای باطنی می‌شود. یا این تعبیر که: «طَلَبْتُ الْغِنَى فَمَا وَجَدْتُ إِلَّا بِالْقَنَاعَةِ عَلَيْكُمْ بِالْقَنَاعَةِ تَسْتَعْنُوا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹، ص ۳۹۹)؛ من در جست‌وجوی توانگری برآمدم، ولی آن را جز در قناعت نیافتم؛ بنابراین قناعت پیشه کنید تا بی‌نیاز شوید. این روایت نه تنها تأییدکننده مفهوم «بی‌نیازی» در روایت اول است، بلکه به‌صورت صریح، قناعت را به‌عنوان تنها مسیر دستیابی به توانگری و بی‌نیازی معرفی می‌کند.

همچنین یکی دیگر از حیطه‌های مربوط به سرمایه معنوی، بهره‌مندی از امدادهای غیبی است. این باور در متون دینی وجود دارد که انسان می‌تواند مورد لطف و عنایت الهی قرار گیرد و در مواجهه با

سختی‌ها و چالش‌ها، از امدادهای غیبی بهره‌مند شود (ابراهیمیان و همکاران، ۱۳۹۴). امداد غیبی، فارغ از شکل وقوع آن در طول تاریخ، مصداق بارزی از سرمایه معنوی به‌شمار می‌رود. خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ» (روم: ۳۰)؛ یاری مؤمنان حقی بر عهده ماست. امداد غیبی، با فراهم آوردن احساس اطمینان و پشتوانه الهی، به فرد این امکان را می‌دهد که در شرایط دشوار، دچار احساس تنهایی یا ناامیدی نگردد و به قدرت و رحمت خداوند اعتماد کامل داشته باشد. توکل، زمینه بهره‌مندی از این سرمایه معنوی را در فرد فراهم می‌کند. خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (طلاق: ۳)؛ و هرکس بر خدا توکل کند، برای او کافی است. در این آیه، توکل به‌عنوان یک حالت درونی و عمل قلبی مبنای کفایت الهی (حسبه) قرار داده شده است. علامه طباطبایی در تفسیر آیه شریفه بیان می‌دارند که «کفایت» در معنای واقعی آن، تنها از جانب خداوند محقق می‌شود. ایشان این کفایت را نه تنها در رزق مادی، بلکه در «رزق معنوی» که مایه حیات حقیقی انسان است، مؤثر می‌دانند. از نظر علامه، توکل حقیقی بر خداوند و تقوا که منجر به اضمحلال اراده بنده در اراده الهی می‌شود، انسان را از تنگنای توهم وابستگی به اسباب ظاهری نجات داده و رزق او را از جایی که گمان نمی‌برد، فراهم می‌سازد. توکل به خداوند و اعتماد به جریان امدادهای غیبی، یک نوع «سرمایه معنوی» محسوب می‌شود. این سرمایه، با ایجاد اتصالی عمیق با منبع لایزال قدرت و رحمت الهی، به فرد ظرفیتی پایدار برای مقابله با نامالایمات، تصمیم‌گیری‌های دشوار و حفظ تعادل روانی در بحران‌ها می‌بخشد. تقوا نیز نقش محوری در تجلی «سرمایه معنوی» ایفا می‌کند: «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ» (طلاق: ۲-۳). تقوا با تقویت توکل، سرمایه معنوی انسان را غنا می‌بخشد و او را به سرچشمه فیض الهی متصل می‌سازد.

در برخی دیگر از روایات، از حسن خلق به‌عنوان سرمایه معنوی یاد شده است. خُلق ملکه نفسانی است که رفتار از آن ناشی می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق). امام علی علیه السلام می‌فرماید: «فِي سِعَةِ الْأَخْلَاقِ كُنُوزُ الْأَرْزَاقِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۵۳)؛ در نرم‌خویی، گنجینه‌های روزی است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ الْبِرَّ وَحَسْنَ الْخُلُقِ يُعْمَرَانِ الدِّيَارَ وَيَزِيدَانِ فِي الْأَعْمَارِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۳۹۵)؛ به‌درستی که نیکوکاری و خوش‌خلقی، سرزمین‌ها را آباد می‌کند و بر عمرها می‌افزاید. روایات زیادی درباره حسن خلق وجود دارد که نشان‌دهنده ارتباط آن با سرمایه معنوی است. برای مثال: «كَمْ مِنْ وَضِيعٍ رَفَعَهُ حَسَنُ خُلُقِهِ» (امامی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۹۶)؛ چه بسیار فرد بی‌مقداری که خوش‌رویی‌اش او را برتری بخشیده است. یا این تعبیر که: «مَنْ حَسَنَ خُلُقَهُ سَهَّلَتْ لَهُ طَرِيقُهُ» (امامی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۹۶)؛ هرکس خلقتش نیکو شد، راه‌های زندگی برایش هموار می‌گردد. رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «إِنَّ الْعَبْدَ لَيَبْلُغُ بِحَسَنِ خُلُقِهِ عَظِيمَ دَرَجَاتِ الْآخِرَةِ وَأَشْرَفَ الْمَنَازِلِ وَأَنَّهُ ضَعِيفُ الْعِبَادَةِ»

(ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۳۰۷)؛ به‌درستی که بنده، در سایهٔ خوش‌خلقی خود به درجات بزرگ و مقامات والایی در آخرت می‌رسد، با آنکه عبادتش ضعیف است.

در آموزه‌های دینی، به همراه داشتن «دعای خیر دیگران» و «عاقبت‌به‌خیری» نیز به‌عنوان سرمایهٔ معنوی تلقی می‌شود. عاقبت‌به‌خیری، چنان‌که در روایات آمده، جلوه‌ای از ارادهٔ خیر الهی است که با انجام عمل صالح و مداومت بر آن تا لحظهٔ مرگ تحقق می‌یابد. رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا طَهَّرَهُ قَبْلَ مَوْتِهِ، قِيلَ مَا طَهَّرُ الْعَبْدُ؟ قَالَ، عَمَلُ صَالِحٍ يُلْهِمُهُ إِيَّاهُ حَتَّى يَقْبِضَهُ عَلَيْهِ» (پاینده، ۱۳۸۳، ص ۸۳)؛ اگر خداوند بخواهد بنده‌ای را خیر و نیکی بخشد، او را قبل از مرگش پاکیزه می‌کند. از وی سؤال شد که پاکیزگی بندگان چیست؟ فرمود: «عمل صالحی که به وی الهام می‌شود تا زمان مرگ آن را انجام دهد». این روایت به‌وضوح بر اهمیت عمل صالح و الهام الهی در زندگی انسان تأکید می‌کند. همچنین بر طبق روایات، دعای خیر دیگران، به‌ویژه دعای پدر و مادر، یک منبع حمایت معنوی است. رسول خدا ﷺ فرمود: «چهار گروه هستند که دعای آنها مستجاب می‌گردد و درب‌های آسمان در برابر آن دعاها گشوده می‌شود که یکی از آنها دعای پدر و مادر در حق فرزند است (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۵۱۰). دعای خیر پدر و مادر، دوستان و دیگران موجب خوشبختی، موفقیت و تسهیل در حل مشکلات زندگی می‌شود و در زمان‌های سخت، فرد را یاری می‌رساند (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۳۳۳). در قرآن از خداوند خواسته شده است که: «وَأَجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ» (شعراء: ۸۴)؛ برایم در میان آیندگان یاد و آوازهٔ نیک قرار ده! این آیه به اهمیت دعا و یاد نیک در زندگی اشاره دارد (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۹، ص ۵۴). بنابراین دعای خیر پدر و مادر و دیگران نوعی سرمایهٔ معنوی به‌شمار می‌آید. برای دستیابی به این سرمایه، توصیه شده که به والدین نیکی کنیم (اسراء: ۲۳؛ بقره: ۸۳) و در روابط خود با دیگران نیز محبت و احترام را سرلوحه قرار دهیم (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۳۵۸). در مقابل، نفرین دیگران و عاق والدین شدن به‌عنوان عواملی منفی شناخته می‌شوند که می‌تواند موجب مشکلات و گرفتاری‌های زیادی در زندگی شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۵۲۷). عاق والدین در مورد فرزندی است که پدر و مادر از او ناراضی بوده و او را نفرین کرده باشند (جوادی، ۱۳۸۲، ج ۱۱، ص ۳۳۳).

بالاترین نوع سرمایهٔ معنوی، ایمان به خدا و پایبندی به اصول و ارزش‌های دینی است. خداوند می‌فرماید: «وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبٌ إِلَيْكُمْ إِلَيَّكُمْ الْإِيمَانُ وَزَيْنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ» (حجرات: ۷)؛ خدا ایمان را محبوب شما قرار داد و آن را در دل‌هایتان بیاراست. در جای دیگر می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ تَوْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (صف: ۱۰)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! آیا شما را به تجارتی راهنمایی کنم که شما را از عذاب دردناک نجات دهد؟ [این تجارت] این است که به خدا و رسولش ایمان بیاورید و در راه خدا با اموال و جان‌های خود جهاد کنید. این برای شما بهتر است اگر بدانید. این آیه به اهمیت ایمان و جهاد در راه خدا

به‌عنوان بالاترین سرمایه معنوی اشاره دارد. تعبیر «تجارت» در اینجا نشان‌دهنده ارزش و سودی است که از ایمان و عمل صالح به‌دست می‌آید. همان‌طور که در تجارت‌های دنیوی، افراد برای کسب سود و نفع تلاش می‌کنند، در این آیه نیز خداوند مؤمنان را به یک تجارت معنوی دعوت می‌کند که نه تنها آنها را از عذاب نجات می‌دهد، بلکه به آنها پاداش‌های بزرگ و جاودانی می‌دهد. ایمان به خدا به‌عنوان بالاترین سرمایه معنوی، آثار ارزشمندی همچون عزت و نیرومندی (منافقون: ۸)، آرامش درونی و اطمینان خاطر (فصلت: ۳۰)، جلب محبت الهی (شوری: ۲۶)، دریافت رحمت ویژه (غافر: ۵۱)، رهایی از غم و غصه (یونس: ۶۲؛ مائده: ۶۹)، رسیدن به فضیلت و برتری (بینه: ۷) و جاودانگی در بهشت (مائده: ۶۵) را به همراه دارد و به حفظ دیگر ارزش‌ها و اصول اخلاقی در زندگی کمک می‌کند (بقره: ۲۵). در این مرحله از پژوهش مفاهیم و گزاره‌های زیادی در منابع اسلامی شناسایی شد که به نظر می‌رسد با سرمایه روان‌شناختی در ارتباط است.

در مرحله دوم، مفاهیم و گزاره‌های گردآوری‌شده با استفاده از روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی مورد بررسی قرار گرفت و محتواهای استنباطی مربوط به هر گزاره استخراج و روی فرم ثبت شد. در مرحله سوم، محتواهای استنباطی با توجه به شباهت‌های کارکردی و با به‌کارگیری تکنیک زنجیره‌سازی پیش‌رونده (شجاعی، ۱۳۹۹) دسته‌بندی و سرانجام ۱۰ مؤلفه برای سرمایه معنوی شامل طرح‌واره توحیدی، عبادت، اخلاص، ذکر و تذکر، تنظیم زمان اخروی، قناعت و رضایت درونی، حسن خلق، طمأنینه نفس، تاب‌آوری معنوی و ثبات هیجانی شناسایی شد؛ سپس مؤلفه‌ها با توجه به سازوکارهای روان‌شناختی آنها در قالب یک مدل متشکل از سه بخش مؤلفه‌های بنیادین (اصول انگیزشی - شناختی)، مؤلفه‌های واسطه (فرآیندهای تنظیمی و میانجیگر) و مؤلفه‌های پیامدی (پیامدهای پایدار رفتاری - شخصیتی) صورت‌بندی شد (جدول ۳).

جدول ۳: مؤلفه‌ها و مدل مفهومی سرمایه معنوی بر اساس آیات و روایات

محورها	مؤلفه‌ها	حیطه‌ها و قلمرو کاربرد
مؤلفه‌های بنیادین	- طرح‌واره توحیدی - اعمال عبادی و معرفت دینی - نیت خالص (اخلاص)	این محور شامل پایه‌های شناختی، باورها و انگیزه‌های درونی است که زیربنای سرمایه معنوی را شکل می‌دهد. این مؤلفه‌ها درک فرد از خدا، جهان و خود را تنظیم و انگیزه‌های رفتاری را جهت‌دهی می‌کنند.
مؤلفه‌های واسطه	- حلقه ذکر و تذکر - تنظیم زمانی اخروی - قناعت و رضایت درونی (استغناء طبع) - حسن خلق	این محور فرآیندهای میانی سرمایه معنوی است که بر اساس مؤلفه‌های بنیادین شکل می‌گیرد و نقش تنظیم‌کننده شناخت، عواطف و رفتارهای اجتماعی را دارد.
مؤلفه‌های پیامدی	- طمأنینه نفس - تاب‌آوری معنوی - ثبات اخلاقی و رفتار متعالی	نتایج و پیامدهای سرمایه معنوی در این محور قرار دارند که شامل آرامش درونی، تاب‌آوری در برابر مشکلات و رفتار اخلاقی پایدار می‌شود.

در مرحله چهارم، یافته‌های پژوهش به‌منظور روایی سنجی در اختیار پنج نفر از کارشناسان قرار گرفت تا بر اساس دو شاخص متقن بودن (درستی و مطابقت یافته‌ها با مستندات دینی) و مفید بودن (اهمیت و کاربردی‌پذیری یافته‌ها در روان‌شناسی) نظر خود را درباره مؤلفه‌ها و مدل مفهومی سرمایه معنوی بر اساس راهنمایی‌های صورت‌گرفته در فرم اعتبارسنجی اعلام کنند. نتیجه اعتبارسنجی در جدول (۴) نشان داده شده است.

جدول ۴: نتایج اعتبارسنجی یافته‌های پژوهش

	محتوای استنباطی	تعداد داوران (N)	متقن بودن			مفید بودن		
			مجموع امتیاز (۰-۱۵)	شاخص S	وضعیت اعتبار	مجموع امتیاز (۰-۱۵)	شاخص S	وضعیت اعتبار
۱	طرح‌واره توحیدی	۵	۱۲	۰/۸۰	بالا	۱۱	۰/۷۳	بالا
۲	اعمال عبادی و معرفت دینی	۵	۱۵	۱/۰۰	بسیار بالا	۱۵	۱/۰۰	بسیار بالا
۳	نیت خالص (اخلاص)	۵	۱۳	۰/۸۷	بسیار بالا	۱۲	۰/۸۰	بالا
۴	حلقه تذکر و ذکر	۵	۱۱	۰/۷۳	بالا	۱۰	۰/۶۷	قابل قبول
۵	تنظیم زمانی اخروی	۵	۱۱	۰/۷۳	بالا	۱۲	۰/۸۰	بالا
۶	قناعت و رضایت درونی	۵	۱۳	۰/۸۷	بسیار بالا	۱۳	۰/۸۷	بسیار بالا
۷	حسن خلق	۵	۱۵	۱/۰۰	بسیار بالا	۱۴	۰/۹۳	بسیار بالا
۸	طمأنینه نفس	۵	۱۴	۰/۹۳	بسیار بالا	۱۴	۰/۹۳	بسیار بالا
۹	تاب‌آوری معنوی	۵	۱۱	۰/۷۳	بالا	۱۰	۰/۶۷	قابل قبول
۱۰	ثبات اخلاقی و رفتار متعالی	۵	۱۵	۱/۰۰	بسیار بالا	۱۴	۰/۹۳	بسیار بالا
شاخص تراکم اعتبار کل پژوهش (ST)			متقن بودن			مفید بودن		
			۰/۸۵			۰/۸۱		

نتایج حاصل از اعتبارسنجی یافته‌های پژوهش بر اساس «شاخص تراکم اعتبار» و با استفاده از رویکرد ابداعی اعتبارسنجی کمی تراکمی (QCn-K)^۱ نشان می‌دهد که مؤلفه‌های مدل سرمایه معنوی از

۱. Qualitative Cumulative - Knowledge-base (حرف کوچک n برای نشان دادن Qualitative است در مقابل حرف n که برای Qualitative در نظر گرفته شده است. «K» در انتها نشان‌دهنده «Knowledge-based» یا «مبتنی بر دانش» است؛ چون از دانش اصول فقه گرفته شده است. سازوکار اعتبارسنجی کیفی تراکمی در پژوهش دیگری معرفی شده است (در حال انتشار)

سطح بالای استحکام مفهومی و کارآمدی عملی برخوردارند. شاخص کل متقن بودن برابر با ۰/۸۵ و در سطح «بسیار بالا» ارزیابی شد. این مقدار بیانگر میزان بالای توافق نظر داوران در تأیید صحت مفهومی، انسجام درونی و انطباق مؤلفه‌ها با مبانی نظری و متون دینی است. همچنین شاخص کل مفید بودن برابر با ۰/۸۱ و در سطح «بسیار بالا» محاسبه گردید که نشان‌دهنده اهمیت کاربردی و قابلیت بهره‌برداری بالای مؤلفه‌ها در حوزه روان‌شناسی و مداخلات مرتبط است.

در بررسی جزئیات، سه مؤلفه شامل اعمال عبادی و معرفت دینی، حسن خلق، و ثبات اخلاقی و رفتار متعالی در شاخص متقن بودن، حداکثر امتیاز ممکن (۱/۰۰) را کسب کردند و از نظر همه داوران بدون هیچ مخالفتی معتبر شناخته شدند. این نتیجه نشان می‌دهد که این مؤلفه‌ها از پشتوانه دینی، شواهد نظری و پذیرش تخصصی کاملاً مستحکم برخوردارند و در هسته مرکزی مدل قرار می‌گیرند. از نظر مفید بودن نیز، مؤلفه «اعمال عبادی و معرفت دینی» با کسب شاخص ۱/۰۰ در جایگاه نخست قرار گرفت که حاکی از توافق کامل بر اهمیت عملی آن در بهبود و ارتقای سرمایه معنوی است. چهار مؤلفه نیت خالص (اخلاص)، قناعت و رضایت درونی، طمأنینه نفس، و طرح‌واره توحیدی نیز با شاخص‌هایی بین ۰/۸۰ تا ۰/۹۳ در هر دو حوزه متقن بودن و مفید بودن، در سطح بالا یا بسیار بالا قرار گرفتند. این مقادیر نشان‌دهنده آن است که این مؤلفه‌ها علاوه بر دارا بودن پشتوانه نظری و مفهومی معتبر، از منظر کاربردی نیز در برنامه‌های ارتقای سرمایه معنوی و مداخلات روان‌شناختی قابل اتکا هستند.

در مقابل، دو مؤلفه حلقه تذکر و ذکر و تاب‌آوری معنوی در شاخص مفید بودن کمترین مقادیر را کسب کردند (۰/۶۷، سطح «قابل قبول»); هرچند که شاخص متقن بودن آنها ۰/۷۳ و در سطح بالا ارزیابی شد. این یافته حاکی از آن است که هرچند اعتبار مفهومی این مؤلفه‌ها تأیید شده است، اما از نظر کاربردی نیازمند شواهد تجربی بیشتر، بومی‌سازی روش‌های اجرا و تقویت سازوکارهای عملیاتی هستند تا بتوانند به سطح مطلوب برسند. بر اساس تحلیل توزیعی، ۷۰ درصد از مؤلفه‌ها در سطح «بسیار بالا» و ۳۰ درصد در سطح «بالا» یا «قابل قبول» قرار گرفتند. عدم وجود مؤلفه‌هایی در سطوح متوسط یا پایین، نشان‌دهنده انسجام نظری و هم‌گرایی بالای ارزیابی داوران است که به شکل مستقیم اعتبار کلی مدل را افزایش می‌دهد.

نتایج حاصل از ارزیابی‌ها حاکی از آن است که مدل ارائه‌شده در مورد سرمایه معنوی، از پشتوانه‌ای نظری قوی برخوردار است. بر اساس نظرات کارشناسان، این مدل هم از نظر صحت مفهومی (متقن بودن) و هم از منظر کارآمدی عملی (مفید بودن) در سطوح بالایی قرار دارد. این ویژگی‌ها نه تنها جایگاه علمی مدل را تثبیت می‌کند، بلکه آن را به‌عنوان چارچوبی معتبر و کاربردی برای پژوهش‌ها و مداخلات آینده در حوزه روان‌شناسی اسلامی معرفی می‌نماید. علاوه بر این، فرآیند ارزیابی مبتنی بر

```

graph TD
    A[مؤلفه های بنیادین] --> B[طرحواره توحیدی]
    B --> C[اعمال عبادی و معرفت دینی]
    C --> D[نیت خالص (اخلاص)]
    D --> E[مؤلفه های واسطه]
    E --> F[حلقه تذکر و ذکر]
    E --> G[تنظیم زمانی آخری]
    F --> H[تساعت برکت]
    G --> I[حسن خلق]
    H --> J[مؤلفه های پیامدی]
    I --> J
    J --> K[ظمانینه نفس]
    K --> L[تاب آوری معنوی]
    L --> M[لبات اخلاقی و رفتار متعالی]
  
```

بحث و نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف طراحی و اعتبارسنجی مدل مفهومی «سرمایه معنوی» بر پایه منابع اصیل اسلامی انجام شد. رویکرد پژوهش، تحلیل کیفی، محتوای متون دینی بود که برای فهم و استنباط

روان‌شناختی از متون دینی (آیات و روایات) طراحی شده است (شجاعی، ۱۳۹۹). نتایج این پژوهش یک ساختار سه‌لایه (بنیادین، واسط و پیامدی) را برای مدل مفهومی سرمایه معنوی فراهم آورد. لایه بنیادین مدل، شامل مؤلفه‌هایی همچون «طرح‌واره توحیدی»، «اعمال عبادی و معرفت دینی» و «نیت خالص» است که هویت معنوی فرد را شکل می‌دهد. بر اساس آموزه‌های اسلامی، توحید به‌عنوان محور هستی‌شناسی و انسان‌شناسی، اساس هر نوع سرمایه معنوی است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰، ۳۷). اعمال عبادی نظیر نماز و روزه، نقش کلیدی در تثبیت این محور ایفا می‌کنند و با ایجاد پیوند مستمر بین فرد و خدا، بستر رشد اخلاقی و روانی را فراهم می‌آورند (غزالی، ۱۴۰۵ق). یافته‌های این پژوهش نیز همسو با مطالعات پیشین نشان داد که مؤلفه «اعمال عبادی و معرفت دینی» در شاخص متقن بودن و مفید بودن حداکثر امتیاز ممکن (۱/۰۰) را کسب کرده است؛ نتیجه‌ای که بر اتفاق نظر مطلق خبرگان در اعتبار و اهمیت این مؤلفه دلالت دارد.

مؤلفه‌های واسط شامل «ذکر و تذکر»، «قناعت و رضایت درونی»، «حسن خلق» و «تنظیم زمانی اخروی» هستند که نقش میانجی بین زیرساخت‌های بنیادین و پیامدهای نهایی را ایفا می‌کنند. این یافته با چارچوب‌های روان‌شناسی مثبت‌نگر همخوان است که بر نقش میانجیگری نگرش‌ها و عادات معنوی در دستیابی به بهزیستی تأکید می‌کنند (سلیگمن، ۲۰۱۱). خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸)؛ دل‌ها به یاد خدا آرام می‌گیرد. خداوند در این آیه به روشنی اثر آرام‌بخش ذکر را بیان کرده و با نتایج روان‌شناسی معاصر درباره اثر مراقبه^۱ و ذهن‌آگاهی هم‌پوشانی دارد (کونینگ، ۲۰۱۲). همچنین در این پژوهش مؤلفه‌ای با عنوان «تنظیم زمانی اخروی» شناسایی شد که در مدل‌های پیشین معنویت کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این مؤلفه به‌عنوان بخشی از سرمایه معنوی، نقش مهمی در تنظیم رفتارها و نگرش‌های افراد نسبت به اهداف اخروی و معنوی ایفا می‌کند. روایی‌سنجی این مؤلفه نشان داد که در هر دو بُعد صحت مفهومی (متقن بودن) و کارآمدی عملی (مفید بودن) از شاخص‌های بالایی برخوردار است. این یافته‌ها بر لزوم توجه به بُعد زمان‌محور در طراحی و اجرای مداخلات معنوی تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که درک و به‌کارگیری این مؤلفه می‌تواند به ارتقای سرمایه معنوی افراد و اثربخشی برنامه‌های مرتبط با معنویت کمک شایانی نماید. این رویکرد نوین، امکان توسعه مدل‌های جامع‌تر در حوزه سرمایه معنوی را فراهم می‌کند و راه‌های جدیدی برای پژوهش‌ها و مداخلات آینده در این حوزه باز می‌نماید.

1. mindfulness

2. Koenig

مؤلفه‌های پیامدی همچون «طمأنینۀ نفس»، «تاب‌آوری معنوی» و «ثبات اخلاقی»، بیانگر بروز عینی سرمایه معنوی در شخصیت و رفتار فرد هستند. بر اساس آموزه‌های قرآنی، نفس مطمئنۀ بالاترین مرتبۀ آرامش درونی است که نتیجه ایمان، عمل صالح و یاد خداست (فجر: ۲۷-۲۸). نتایج پژوهش حاضر نشان داد که این سه مؤلفه در مجموع از شاخص‌های بالای اعتبار و کارآمدی برخوردارند. بااین‌حال، مؤلفه «تاب‌آوری معنوی» در شاخص مفید بودن کمترین امتیاز (۰/۶۷) را کسب کرد که می‌تواند ناشی از محدود بودن شواهد تجربی، پیچیدگی‌های سنجش یا نیاز به بومی‌سازی روش‌های ارتقای آن باشد.

مدل سرمایه معنوی ارائه‌شده در این پژوهش، با اتکا به منابع وحیانی، رویکردی متمایز از مدل‌های غربی دارد که اغلب بر ارزش‌های فردی، اخلاق جهانی یا معنویت غیردینی متمرکز هستند (زوه‌ر و مارشال، ۲۰۰۴). این مدل با بهره‌گیری از آموزه‌های دینی، از بومی‌سازی کامل و پیوند عمیق با باورهای فرهنگی و مذهبی جامعه هدف برخوردار است. چنین رویکردی نه تنها اعتبار فرهنگی مدل را تقویت می‌کند، بلکه زمینه پذیرش گسترده‌تر و کارایی بیشتر آن را در حوزه‌های بالینی، آموزشی و سازمانی فراهم می‌سازد. این مدل به عنوان چارچوبی جامع، قابلیت کاربرد در طراحی برنامه‌های تربیتی و مشاوره‌ای در مدارس، دانشگاه‌ها و مراکز درمانی را داراست. همچنین امکان توسعه ابزارهای روان‌سنجی معتبر برای ارزیابی سرمایه معنوی بر اساس شاخص‌های شناسایی‌شده را فراهم می‌کند. در حوزه سازمانی، این مدل می‌تواند به ارتقای اخلاق حرفه‌ای، افزایش تاب‌آوری کارکنان و بهبود کیفیت زندگی کاری منجر شود که نشان‌دهندۀ پتانسیل بالای آن در ایجاد تحولات مثبت در محیط‌های کاری است. بااین‌حال، پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی نیز همراه است. تعداد محدود داوران و تمرکز بر حوزه علوم دینی و روان‌شناسی معنوی ممکن است موجب کاهش تنوع دیدگاه‌ها شده باشد. برای پژوهش‌های آتی، پیشنهاد می‌شود از گروه‌های میان‌رشته‌ای شامل متخصصان تعلیم و تربیت، جامعه‌شناسی و مدیریت استفاده شود تا ابعاد جدیدی از سرمایه معنوی شناسایی گردد؛ همچنین آزمون تجربی مدل در قالب مطالعات کمی و طولی می‌تواند به ارزیابی پایداری و پیش‌بینی‌کنندگی آن کمک کند.

در مجموع نتایج این پژوهش حاکی از آن است که مدل سه‌لایه سرمایه معنوی که بر پایه منابع اسلامی طراحی شده است، هم به لحاظ نظری و هم عملی در سطوح بالایی قرار دارد. این مدل با تلفیق بنیان‌های وحیانی، فرایندهای روان‌شناختی و مبانی اخلاقی، چارچوبی جامع و کاربردی برای درک و ارتقای سرمایه معنوی در بافت فرهنگی - دینی ایران ارائه می‌دهد. اجماع گسترده خبرگان بر اعتبار و کارایی مؤلفه‌های این مدل، نشان‌دهندۀ همخوانی آن با نیازها و ارزش‌های جامعه هدف است و آن را به ابزاری مؤثر در حوزه‌های علمی و اجرایی تبدیل کرده است. این رویکرد نه تنها به تقویت مبانی نظری در حوزه معنویت کمک می‌کند، بلکه کاربرد عملی آن در زمینه‌های آموزشی، درمانی و سازمانی را نیز تسهیل می‌نماید.

منابع

قرآن کریم.

- ابراهیمیان، سیدحسین؛ ربیعی، زهره و بسمل، محبوبه (۱۳۹۴). شیوه‌های نزول امدادهای غیبی بر مؤمنین از نظر آیات قرآن. *مطالعات تفسیری*، ۶(۲۴)، ۱۵۷-۱۷۶.
- ابن کثیر، اسماعیل (۱۴۱۹ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- امامی، عبدالنبی (۱۳۸۹). *فرهنگ قرآن، اخلاق حمیده*. قم: مطبوعات دینی.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۳). *نهج الفصاحه*. تهران: دنیای دانش.
- جوادی، صدر (۱۳۸۲). *دایرة المعارف تشیع*. تهران: شهید سعید محبی.
- خطیبی، مهدی (۱۳۹۸). اعتبارسنجی تراکم ظنون در فرایند استنباط. *جستارهای فقهی و اصولی*، ۵(۱۶)، ۷-۳۴.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دار القلم.
- سبزواری، عبدالاعلی (۱۴۱۷ق). *تهذیب الاصول*. بیروت: مکتب سماحة آية الله العظمی السید السبزواری.
- شجاعی، محمدصادق (۱۳۹۹). روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی، مبانی نظری و مراحل اجرا. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۱۴(۲۷)، ۴۱-۷۳.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: جامعه مدرسین.
- طبری، محمد (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- غزالی، ابوحامد (۱۴۰۵ق). *احیاء علوم الدین*. بیروت: دار المعرفة.
- فدایی‌نژاد، محمداسماعیل (۱۳۸۲). *اصول بودجه‌بندی سرمایه‌ای*. تهران: سمت.
- قرائی، محسن (۱۳۸۸). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کلانتری، ابوالقاسم (۱۴۲۵ق). *مطمح الانظار*. قم: مجمع فکر الاسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۳ق). *اصول کافی*. تهران: مکتبه اسلامی.
- لیثی واسطی، علی (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. قم: دار الحديث.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. بیروت: مؤسسة الوفاء.
- نائینی، میرزاحمدحسین (۱۳۷۶). *فوائد الاصول*. قم: جامعه مدرسین.
- نوروزی، علیرضا و صفی‌خانی، ابراهیم (۱۴۰۲). رهیافت تجمع ظنون در بررسی اسناد حدیث و نقدی بر مکتب رجالی محقق خویی. *حدیث پژوهی*، ۱۵(۳۰)، ۲۴۵-۲۷۰.
- نوری، حسین (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. قم: مؤسسه آل البيت ع.
- هاگن، رابرت (۱۳۸۴). *تنوری نوین سرمایه‌گذاری*. ترجمه علی پارسائیان و بهروز خدارحمی. تهران: ترمه.
- مرادی، محمد (۱۳۹۴). الگوی مفهومی سرمایه معنوی در پرتو تعالیم قرآنی، *اسلام و پژوهش‌های مدیریتی*، ۵(۱۱)، ۴۱-۶۱.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۴ق). *فوائد الاصول*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسین.
- Bagnasco, A., Ghirotto, L. & Sasso, L. (2014). Theoretical sampling. *Journal of Advanced Nursing*, 70(11), e6-e7.
- Baker, C., Stokes, P., Lichy, J., Atherton, J. and Moss, D. (2011). *Values, beliefs and attitudes in the era of late-capitalism. a consideration of the re-emergence and re-positioning of faith and spirituality as spiritual capital in the workplace*
- Birken, L. (1999). Freud's Economic Hypothesis. From Homo Oeconomicus to Homo Sexualis. *American Imago*, 56(4), 311-330.
- Blatt, S. J. & Auerbach, J. S. (2000). Psychoanalytic models of the mind and their contributions to personality research. *European Journal of Personality*, 14(5), 429-447.
- Finke, R. (2003). Spiritual capital Definitions, applications, and new frontiers. Retrieved April, 24, 2005.
- Ismail, B. M. (2005). *The Influence of Intellectual Capital on the Performance of Telekom Malaysia*, PhD Thesis, University Technology Malaysia.

- Koenig, H. G. (2012). Religion, spirituality, and health: The research and clinical implications. *International Scholarly Research Notices*, 2012(1), 278730.
- Kupfersmid, J. (2019). Freud's clinical theories then and now. *Psychodynamic psychiatry*, 47(1), 81-97.
- Lillard, D. R. and Ogaki, M. (2005), *The effects of spiritual capital on altruistic economic behavior*, Unpublished Research Proposal, Cornell University and Ohio State University.
- Liu, A. (2007). *Measuring spiritual capital as a latent variable*, available at <http://www.researchmethods.org/be4capital11> (accessed 22 April 2019).
- Luthans, F. & Broad, J. D. (2020). Positive psychological capital to help combat the mental health fallout from the pandemic and VUCA environment. *Organizational dynamics*, 51(2), 2-13
- Martinez, R. J., Rogers, R., Yancey, G. & Singletary, J. (2011). Spiritual capital in modern organizations. *Journal of Biblical Integration in Business*, 13(1). 158-174
- Mas-Machuca, M. and Marimon, F. (2019). Holistic spiritual capital: definition and its measurement. *International Journal of Organization Theory and Behavior*, 22(1), 96-110.
- Missemer, A. (2018). Natural capital as an economic concept, history and contemporary issues. *Ecological economics*, 143, 90-96.
- Mohtar, S., Rahman, I.S.A. and Abbas, M. (2015). Intellectual capital and its major components. *Journal of Technology and Operations Management*, 1(10), 15-21
- Newman, A., Ucbasaran, D., Zhu, F. E. I. & Hirst, G. (2014). Psychological capital, A review and synthesis. *Journal of organizational behavior*, 35(S1), S120-S138
- Corbu, A., Nolzén, N. (2018). *The concept of psychological capital: a comprehensive review*. *Management Review Quarterly*,
- Palmer, D. A. & Wong, M. (2013, July). *Clarifying the concept of spiritual capital*. In *Conference on the Social Scientific Study of Religion*, Chinese University of Hong Kong (p. 10-13).
- Palmer, D. A. and Wong, M. (2013). *Clarifying the concept of spiritual capital*. *Paper Presented at Conference on the Social Scientific Study of Religion the Chinese University of Hong Kong*
- Peláez Zuberbühler, M. J. & Salanova, M. (2021). *Positive psychology micro-coaching intervention: Effects on psychological capital and goal-related self-efficacy*. *Frontiers in psychology*, 12.
- Roberts, W. C. (2016). *Marx's inferno The political theory of capital*. Princeton University Press
- Seligman, M. E. (2011). *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*. Simon and Schuster.
- Sharonova, S. and Ildarhanova, C. (2019). Spiritual capital as a fundamental element of cultural capital. *Sociology Study*, 5(10), 785-793..
- Vasconcelos, A. F. (2021). Individual spiritual capital: meaning, a conceptual framework and implications. *Journal of Work-Applied Management*, 13(1), 117-141.
- Vasconcelos, A. F. (2018). Older workers as a source of wisdom capital: broadening perspectives. *Revista de Gest~ao*, 1(25), 102-118.
- Wortham, R. A. & Wortham, C. B. (2007). Spiritual capital and the good life. *Sociological Spectrum*, 27(4), 439-452.
- Zohar, D. and Marshall, I. (2004), *Spiritual Capital, Wealth We Can Live by*, Berret-Koehler Publishers, San Francisco, CA.
- Corbu, A., Peláez Zuberbühler, M. J. & Salanova, M. (2021). Positive psychology micro-coaching intervention: Effects on psychological capital and goal-related self-efficacy. *Frontiers in psychology*, 12, 566293.
- Finke, R. (2003). Spiritual capital: Definitions, applications, and new frontiers. Retrieved April, 24, 2005..